

Tamás Ágnes: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.

Kalligram, Pozsony, 2014. 396 oldal.

A „pesti vicc” előfutárainak számító élclapok a 19. század közepén váltak a magyar sajtó állandó részeivé. Az élclapok a politikai napilapokkal összemérhető penetrációval rendelkeztek, az elszórt adatok és becslések szerint is több ezresre tehető példányszámuk révén az egész országban olvasták őket. Jelentőségüket mutatja, hogy az *Üstökös* című lap főszerkesztője egy ideig Jókai Mór volt. A humoros sajtó tehát a mindennapi kultúrára döntő befolyást gyakorolt.

Az élclapok és a nemzeti sztereotípiák kutatása az 1980–1990-es években virágzott. Elsősorban Buzinkay Géza nevét érdemes a kutatók közül megemlíteni, aki megírta az élclapok átfogó történetét, kitérve az élcek főbb jellegzetességeire, típusaira is.¹ Szociálpszichológiai vizsgálatok (például Csepeli György nemzetudatról szóló kutatásai) nyomán a sztereotípiák történeti elemzésével is foglalkozott már több kutató; így például Hanák Péter is publikált tanulmányt a témában.²

Tamás Ágnes könyve ezt a fonalat veszi fel, hogy megvizsgálja a nemzetiségi kérdés, az etnikai, nemzeti, vallási csoportok megjelenítését ebben a médiumban.

A könyv bevezetése a téma magyar, német és angol nyelvű szakirodalmának alapos ismertetésével kezdődik. Az első fejezet a történeti kontextus megértésében segít: a „nemzetiségi kérdés” 1860-as, illetve 1890-es évekbeli történetét tárgyalja elsőként Magyarországon, majd a Habsburg Birodalom egészét átfogva. A fejezet elsősorban a hivatali és oktatásbeli nyelvhasználat kérdésével foglalkozik, a Cislajtániára vonatkozó alfejezet területileg pedig leginkább Galíciára és Csehországra koncentrál. A szerző egy-egy alfejezetet szentel a zsidók, valamint a cigányok helyzetének is. A kontextust inkább csak felvillantó, mintsem mélységében taglaló bevezető fejezet után a szerző magukat az élclapokat mutatja be, áttekintve azok piacát, szerkesztőit, politikai preferenciáit és olvasóit.

¹ Buzinkay Géza 1983: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Corvina, Budapest; Buzinkay, Géza 1994: *The Budapest Joke and Comic Weeklies as Mirrors of Cultural Assimilation*. In: Bender, Thomas – Schorske, Carl E. (eds): *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. Russell Sage Foundation, New York, 224–247.

² Hanák Péter 1988: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felé-*

ben). In: uő: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 81–112. A nemzetközi szakirodalmából a Tamás Ágnes által is idézett tanulmánykötetek a legfontosabbak: Henning Hahn, Hans (Hg.) 1995: *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. BIS, Oldenburg; Henning Hahn, Hans – Mannová, Elena (Hgg.) 2007: *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur historischen Stereotypenforschung*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.

Az ezt követő, több mint kétszáz oldalas fejezet a téma valódi kibontása. A szerző ebben tematikusan, sokrétű szempontrendszer alapján elemzi az élclapokban megjelenő karikatúrákat. Nyolc évet választott ki: a 19. század hatvanas, illetve kilencvenes éveinek első (1861–1862, 1891–1892) és utolsó két évfolyamát (1868–1869, 1898–1899). A könyv lényegi elemzése az ezekben az években megjelenő magyar nyelvű élclapok (az 1860-as években az *Üstökös*, a *Bolond Miska*, a *Ludas Matyi* és a *Borsszem Jankó*, továbbá a század végén a *Herkó Páter*) köré épül. Az első alfejezet az emberi test, az öltözet, a lelki tulajdonságok, a „nemzeti gasztronómia” és szokások, illetve a foglalkozások köré szerveződik. A második alfejezet az élclapok állandó szereplői, illetve az etnikai csoportokat reprezentáló egyének fiktív neveit elemzi. A szerző ehelyütt a zsidó figurák megnevezése, illetve a nevüket megmagyarosító zsidók problematikáját fejt ki a legrészletesebben. A harmadik alfejezet a nemzeti csoportok politikai törekvéseit vizsgálja, leginkább a nyelvhasználati jogok körüli viták élclapbeli megjelenítésén keresztül. A negyedik alfejezet a nemzeti szimbólumok (például a horvát címer és a cseh oroszlán) megjelenítését vizsgálja. A következő rész egyes – a korszakban fontos – politikai eseményeket vizsgál (az 1860-as évekből például Fiume hovatarozásának vitáját, a horvát kiegyezést, a szlovák autonómia kérdését, az 1890-es évekből a zsidókérdést, vagy például a Szerbiával folytatott vámháborút). Az előzőhöz szorosan kapcsolódó utolsó alfejezet a magyar és a nem magyar népek

kapcsolatát tárgyalja. Ebben a szerző azt állapítja meg, hogy a Magyarországon belüli autonómia kérdése, illetve a nemzetiségi törvény az 1860-as években foglalkoztatta az élclapok szerkesztőit, a század végén viszont a hangsúly inkább a területi követelések karikírozására tevődött át, és agresszívebb formában jelent meg.

Az utolsó elemző fejezetben a szerző a budapesti magyar nyelvű lapokkal veti össze a legfontosabb, és a magyar lapokra is kimutatható hatást gyakorló bécsi élclapot, a *Figarót*, illetve a Magyarországon megjelent szlovák, román és szerb nyelvű újságokat. Az összehasonlítás szükségszerűen aszimmetrikus: a szerző a teljes magyar lappiacot hasonlítja egyetlen osztrák, illetve a magyarnál jóval kevésbé differenciáltabb magyarországi nem magyar újságokhoz. A *Figaró*ban érthető módon egészen más hangsúlyokat talált a korabeli olvasó: szlovákok és románok helyett cseh figurák uralták a bécsi lap vicceit, akik mellett még a lengyelek, a szerbek és a zsidók tűntek fel nagyobb számban. A magyarországi nem magyar lapok elemzésekor Tamás arra a következtetésre jut, hogy ezek a magyar lapok komplementerei: gyakorlatilag ugyanazokat a technikákat alkalmazták rajzolóik, mint a magyar újságok, csupán a perspektíva különbözött. Jellemző momentum például, hogy a zsidóság asszimilációjára reagálva a magyar figurákat a nem magyar élclapok „elzsidósítják”, azaz zsidó attribútumokat tulajdonítanak a magyaroknak.

Tamás Ágnes legfontosabb állítása, hogy az élclapok karikatúráin keresztül tükröződnek a társadalmi folyamatok.

Az 1860-as évek elején, amikor a neo-abszolutizmus bukása után az októberi diploma és a februári pátens időszakában a magyar politikai elit a meg egyezést kereste mind Béccsel, mind pedig a nem magyar nemzeti mozgalmakkal, akkor az élclapok karikatúráin szintén viszonylag barátságosan ábrázolva jelentek meg a nem magyar népek. Ez a helyzet már az 1860-as évek végére megváltozott. A kiegyezéssel és a nemzetiségi törvénnyel a magyar nemzeti elit erőfölénybe került, az élclapokból pedig eltűnt a magyar és a nem magyar népek sorsközösségének, szövetségének a témája. Az 1890-es éveket nézve Tamás már azt állapítja meg, hogy a nem magyar népek ábrázolása helyenként kifejezetten gonosz, eltorzult alakokat mutat, akik emberi formájukból szinte kivették, neveik is egyre gúnyszerűbbek. A lapok pártkötődése viszont jelentősen árnyalja ezt az állítást: míg a szlovák alakok torzulása a liberális lapokra volt jellemző, a katolikus *Herkó Páter*-ben a szlovákok folyamatosan együgyű, szerethető figuraként vannak jelen, nyilvánvalóan szoros összefüggésben a Katolikus Néppárt erős felső-magyarországi beágyazottságával és szlovák nyelvű választóinak tömegével.

A szerző további megállapítása, hogy a nemzeti sztereotípiák bizonyos állandóságot mutatnak, mivel korábbi mintákból táplálkoznak. Ezek az állandó elemek azonban a vizsgált korszakban újjal is kiegészülnek, elsősorban azon csoportok esetében, amelyekkel a magyar nemzeti elitnek konfliktusa támadt vagy kiéleződött a korábbi eredetű konfliktusa. A lengyelek például alig jelennek meg

a magyar élclapokban; ha ritkán fel is bukkan egy-egy lengyel figura, akkor jellemzően egy, a magyar dzsentrihez hasonló nemesember képében kerül ábrázolásra. A ruszinokat is alig találjuk meg e lapok rajzain. Velük ellentétben a szlovák és román figurák gyakran feltűntek a budapesti élclapokban, különösen azokban az években, amikor valamilyen konfliktus éleződött ki velük.

A szerző feladata igen nehéz volt: a műfaj logikájából következően a humoros lapok a legaktuálisabb eseményekre reagálnak, amelyek azonban akár már néhány hónappal később is jelentőségüket veszítették. További nehezítő körülmény, hogy a karikatúrák gyakran végletekig eltorzított alakjaiban helyenként igencsak nehéz felismerni egy azóta elfelejtett, a korszakban is csak másod- vagy harmadrangúnak számító politikust, közéleti figurát. Számos karikatúra értelmezése még az adott időszak eseményeiben és személyeiben járatos olvasó számára is feladja a leckét. Tamás Ágnes ezt a feladatot sikerrel vette: könyvében százával fejt meg és teszi érthetővé a mai olvasó számára is a másfél évszázados élceket, és ezáltal egy nagyon fontos forrást dekódol. A szerző további érdeme, hogy a Magyarország újkori történetével foglalkozó történészek többségével ellentétben felismerte, hogy csak a nem magyar nyelvű források bevonásával, azokat a magyar nyelvű forrásokkal hasonló szempontrendszer szerint elemezve érhet el témájában eredményt. Az a tény, hogy összehasonlítása aszimmetrikus, egyáltalán nem von le ennek értékéből, mivel a magyar, illetve nem magyar

források egyszerűen más mennyiségben állnak rendelkezésre.

A szerző láthatólag élvezte forrásainak bonyolult, de helyenként valóban szórakoztató dekódolását. Az olvasóban viszont helyenként az az érzés támad, hogy túlságosan azonosul forrásai nyelvezetével, problematikájával. Mivel a könyv a nagyvárosi értelmiségiek produktumait vizsgálja (ugyan az élclapokban időnként megjelentek az olvasók által beküldött szövegek is, de a mindenkori szerkesztő gyakorolta a kontrollt ezek fölött is), ezért szükségszerűen olyan elitdiskurzust vizsgál, ami a szélesebb tömegeket kívánta befolyásolni. Nyelvezete ennek megfelelően a politikai elitek nyelvét veszi át: „a rutének megfogalmazták követeléseiket” (34), a csehek „a birodalom föderális alapon való átalakítását tűzték ki célul” (38). A bevezető fejezetek különösen sematikusak lettek. A szerző olyan félrevezető kifejezéseket használ, mint hogy a bécsi zsidók „pénzügyi manipulációkkal foglalkoztak” (41). A nemzetépítés dinamikája gyakorlatilag egyáltalán nem jelentkezik a könyv oldalain. Ez azért is furcsa, mert a szerző láthatólag törekedett arra, hogy a nemzeti sztereotípa-kutatás nemzetközi szakirodalmát is használja. Szerencsés lett volna, ha a nemzetépítés irodalmát is figyelembe veszi, és reflektál arra, hogyan képzelnek el és teremtenek meg az élclapok nemzeti közösségeket – ahelyett, hogy azokat adottnak tételezi fel.

A szerző konklúziójának súlyát az is csökkenti, hogy hiába vizsgált meg néhány évfolyamból minden kiválasztott lapot, ezek az élclapok rendelkezésre álló évfolyamainak csu-

pán töredékét képezik. Az eljárást, hogy miért nyolc, igencsak szokatlan módon meghatározott évet fog vizsgálni, a szerző a 61–62. oldalon magyarázza meg: szerinte az 1860-as években már stabilizálódott az élclapok helyzete, és a konfúz politikai szituáció tálcán kínált témákat számukra; az 1890-es években pedig a magyar nemzetállam szilárdult meg, ezzel együtt pedig kieleződött a nemzeti kérdés. Ez utóbbi megállapítását Tamás konkrétan azzal magyarázza, hogy „a 19. század végére pedig a nemzetiségi alapon újra szerveződő pártok a passzivitás helyett [az] aktív politizálást választották” (62). Ez azonban ilyen formában nem állja meg a helyét: a Szlovák Nemzeti Párt 1896-ban ugyan valóban visszatért a politikai életbe, ám ez kimerült abban, hogy a Katolikus Néppárt programjával indított jelöltek, ezen túlmenően nem jelent meg a politika színpadán. Valójában a Szlovák Nemzeti Párt 1901-ben, a Román Nemzeti Párt pedig 1903-ban indított először saját jelöltet választáson, sőt az utóbbi csupán 1905-ben döntött úgy, hogy a választásokon több választókerületben is felléptet jelöltet. A nem magyar nemzeti pártok viselkedésével tehát biztosan nem lehet indokolni a kiválasztott időmetszeteket. Így a magyar és a nem magyar nemzeti mozgalmak konfliktusainak leghevesebb korszakai (1874/1875-ben a szlovák gimnáziumok és a *Matica Slovenska* bezárása, a Memorandum-per 1894-ben, a századelőn az aktivista politikusok megjelenése a parlamentben) kiesnek Tamás fókuszából. A cím tehát félrevezető: a 19. század elemzése helyett

a kötetben csak a század utolsó négy évtizedéről van szó, és ez a negyven év is valójában csak nyolc év alapján kerül bemutatásra. A forráskorpusz 1899-es lezárásával pedig a dualista korszak utolsó két évtizedének vizsgálatáról mond le a szerző – amelyek ugyan kronológiailag valóban nem a 19. század részei, de logikailag annál inkább. Szerencsésebb választás lett volna a vizsgált évfolyamok jelentős bővítése és azok koncentráltabb elemzése a könyvet alapvetően domináló leíró részek helyett.

Tamás Ágnes forráskorpusza tehát igencsak korlátozott, és ez felveti a szerző általános megállapításai érvényességének kérdését. Ugyan a több száz feldolgozott élc alapján felvázolt képen nagy valószínűséggel további évfolyamok bevonása sem változtatna radikálisan, ennek elmaradása miatt azonban a felállított tézis bizonyítása nem teljesen megnyugtató.

Varga Bálint